

Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)

Dirk J. de Vries

Afb. 1. Geveltop van Mient 31 Alkmaar, gebouwd in of direct na 1546, foto RDMZ 1992.

In de onderstaande toelichtingen is getracht de dendrochronologische dateringen steeds te relateren aan historische informatie over de gebouwen, in samenspraak met bouwen- en kunsthistorische gegevens. Zo constateerden wij eerder bij de datering van kasteel Rechteren te Dalfsen (in het najaar of de winter van 1505): 'Vooralsnog past de datering niet bij één van de historische aanknopingspunten, maar valt deze wél in een periode van onrust en belegeringen.'¹

Uit historische bronnen blijkt thans dat de bisschoppelijke ambtman in Drenthe, Adolf van Rechteren, in 1504 zijn functies moest neerleggen wegens vermeend achterhouden van boetegelden.² Na schorsing en ontslag trok Adolf zich in 1505 terug uit het kasteel Coevorden waarna hij afwissend woonde op zijn huizen Rechteren en Almelo.³ Het is alsof Adolf de bui zag aankomen, omdat hij in 1503 voor 600 goudgulden ei-

kehout rond het Huis Almelo verkocht en een ander deel reserveerde voor eigen gebruik.⁴ De bouw van de hoofd vleugel van kasteel Rechteren lijkt derhalve samen te hangen met de behoefte aan een nieuwe huisvesting na de gedwongen verhuizing.

Uit onderzoek in enkele 16de-eeuwse huizen te Edam bleek dat timmerlieden daar op een afwijkende, erudiete wijze hun telmerken schreven. We vonden er twee – tot nu toe onbekende – voorbeelden van gehakte telmerken in de vorm van arabische cijfers.⁵ In die eeuw schreef men elders de telmerken bijna altijd als strepen voor de eenheden met symbolen voor de vijf- en tientallen.⁶ Op een uit 1474 daterende kapconstructie van het Duitse huis te Utrecht werden gehakte telmerken aangetroffen. Deze vondst bevestigt een conclusie in het vorige verslag⁷, namelijk dat men in Zuid-

Holland en Utrecht reeds in het derde kwart van de 15de eeuw met de guts ingehakte telmerken kan verwachten.

Na het eigenhandig boren en voorbereiden werd het merendeel van de monsters door derden gemeten en gedateerd. Gelukkig beschikt de RDMZ over een (klein) budget om dit tijdrovende werk uit te besteden. Esther Jansma werkt inmiddels onder de paraplu van het 'Nederlands centrum voor date-rend dendrochronologisch onderzoek' samen met Pauline van Rijn en Elsemieke Spoor. Een ander deel van de dateringen werd uitgevoerd door Hans Tisje te Neulsenburg en door Erhard Preßler te Gersten die in het Nederlands-Duitse grensgebied actief is. In deze bijdrage komen voornamelijk woonhuizen aan bod. Een deel hiervan is eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam.

De onderzoeksresultaten die betrekking hebben op deze panden zijn verwerkt in de publicatie 'Friesland en Noord-Holland' die 16 april verschijnt bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging. Het is de eerste in een reeks van vier die bedoeld is als de opvolger voor 'Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800' uit 1969 door Meischke en Zantkuijl.

Alkmaar, Mient 31

In het verlengde van de Langestraat ligt aan de Mient het pand 'De Croon'. De voor-gevel vertoont kenmerken van de vroege renaissance waarachter zich een eiken kap bevindt met gesneden telmerken van het type III en >>>. De eerste bewoner van dit huis met houtskelet was Jacob Gerritz Corren die volgens penningcohierien in 1557 en 1561 de hoogst aangeslagen eigenaar was aan de oostzijde van de Mient.⁸ Hoewel de historische en bouwhistorische gegevens reeds wezen op een datering vóór 1557 was er twijfel wegens hergebruik van hout in de kap en de aanwezigheid van 17de-eeuwse vleugelstukken en beelden in de voorgevel (afb. 1).

Drie monsters ondersteunen evenwel een datering voor het kappen van het hout in de winter van 1545 op 1546⁹, in dit geval gere-lateerd aan de Oost-Belgische standaard-kurve. Naar verwachting vond de bouw van het huis in het jaar 1546 of direct daarna plaats.

Amersfoort, Hof 11

Van dit onlangs gerestaureerde pand kwamen enkele zolderdragende moerbalken beschikbaar. Op grond van bouwhistorische kenmerken gaf de kap de indruk uit de 14de of uit de 15de eeuw te dateren. Eén monster bevatte het vrijwel volledige spint-hout, waarmee de datering van de moerbalken valt in 1549 of hooguit enkele jaren daarna. Een eventueel verschil in ouderdom tussen de kap en de moerbalken kan mogelijk gelegen zijn in een verhoging van het pand omstreeks het midden van de 16de eeuw.

Borne, Ennekerdijk 11, Bussemakershuis

Volgens een jaartal in de voorgevel is het Bussemakershuis ogenschijnlijk in 1779 geheel nieuw opgetrokken. Dit geldt voor de muren maar niet voor de kapconstructie. Deze is grotendeels van eikehout en vertoont kenmerken van hergebruik. Aan de uiteinden van de haanhouten, met gesneden telmerken 1 t/m 18, is te zien dat deze bij een kap hoorden met een steilere dakhelling; de spanten met de gehakte telmerken zijn op grond van niet-funkionele verbindingsgaten duidelijk eveneens opnieuw gebruikt. Een muurplaat bij de voorgevel blijkt een hergebruikte stijl van een ankerbalkgebint te zijn, evenals de onderslagbalk in de kelder.¹⁰ Op de vliering zagen we vensterdorpels, thans als steunbalk van een hijsrad, maar eertijds behorend bij houten kozijnen met ten minste vijf openingen naast elkaar. Uit deze vondsten blijkt dat er onderdelen van een ouder huis zijn verwerkt, waarschijnlijk van een voorganger die even diep was als het huidige pand, maar met een kleinere breedte. De hellingshoek van de kap bedraagt nu circa 43° maar zal in die eerdere fase tien graden steiler zijn geweest. De middelkurve van van het hergebruikte

materiaal leverde een datering op in het jaar 1656.

Brielle, Nobelstraat 19

Aan de Nobelstraat in Brielle staan diverse, voor Holland zeer oude woonhuizen. Eerdere pogingen om de naar verwachting 14de-eeuwse panden Nobelstraat 14 en 29 te dateren, mislukten helaas. De zolderdragende moerbalken van Nobelstraat 19 hebben schilderijen met bladranken en banderollen om stokken. Collega Don reconstrueerde dat die schilderijen omstreeks 1467 werden aangebracht.¹¹ De teksten wijzen op Bougondische sympathieën, hetgeen strookt met de aanname dat het pand toen eigendom was van Frank van Borssele, heer van Voorne en vertrouwing van Karel de Stoute. De moerbalken moeten echter aanzienlijk ouder zijn, evenals de bakstenen zijgevels. Helaas bevatte geen van de drie monsters van de balken spinthout, waardoor een terminus post quem datering volgt van *na* circa 1309. De kap op het pand is jonger met aan één zijde recht ingehakte merken op de spanten (type ((, II)). Het hout moet omstreeks 1565 zijn gekapt.

Buren, toren N.H. Kerk

De bakstenen torenromp toont romaniserende boogvelden en heeft aan de westzijde een laat-gotisch ingangsportaal (afb. 2). In de 16de eeuw bouwde men op deze romp een achtkante lantaarn in renaissancestijl, wellicht ontworpen door Alexander Pasqualini, die hier in 1543 aan de vesting werkte. In 1665 verhoogde de stadhouderlijke architect Pieter Post het achtkant met een tweede geleding waarop een lantaarn met koepeldak kwam. In het achtkant bevindt zich een eikehouten constructie met gehakte telmerken.¹² Op één stijl in het onderste achtkant is naam A. v. Loon ingehakt, mogelijk de timmerman

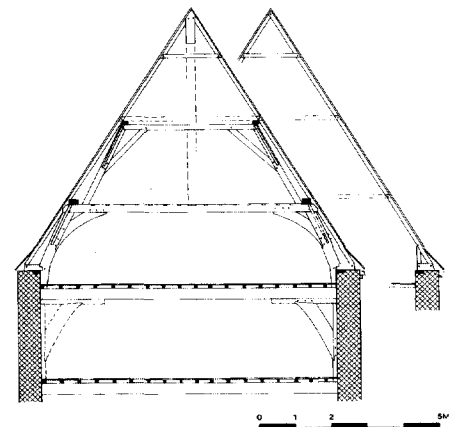
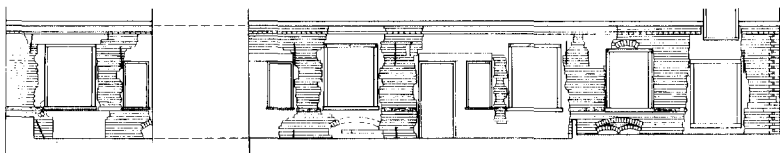

Afb. 2. Buren, westelijk front van de N.H. Kerk in de toestand voor de restauratie; de bekroning dateert uit 1665, foto G.Th. Delemarre, RDMZ 1950.

die het werk uitvoerde. Uit het houtwerk van dat onderste achtkant werden vijf monsters geboord, die een datering geven van 1664 tot hooguit 1666 voor het kappen van het hout. Hieruit blijkt, dat bij de verhoging van 1665 de gehele houtconstructie werd vervangen.

Deventer, Kleine Overstraat 46-54, Heilige Geest gasthuis

Achter een rijtje 19de-eeuwse gevels met kleine onderlinge verschillen gaat een oudere bouwmassa schuil, waarvan de nok op

Afb. 3. Deventer, Kleine Overstraat 46-54, 1e verdieping achtergevel en dwarsdoorsnede van de gasthuisvleugel uit 1392, tek. R. Glaudemans 1991.

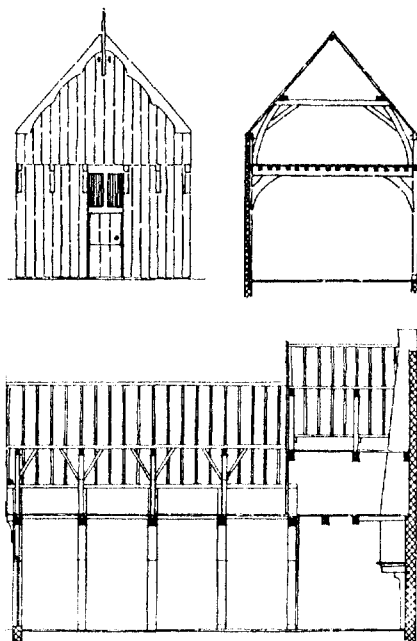
het zadeldak ononderbroken evenwijdig loopt aan de Kleine Overstraat. In 1988 legden J.J. van Nijendaal (medewerker van het Gemeente-archief) en J. Bonthuis (aannemer) diverse interessante bouwsporen vast¹³; in 1991 vervaardigde R. Glaudemans bijgaande tekeningen in opdracht van de RDMZ (afb. 3).

De 21,5 meter lange en 9,5 meter brede vleugel telt acht (moer)balkvakken en heeft korbeelstellen op de verdieping. Aan sporen in de recent gepleisterde achtergevel was de zien, dat zich op de begane grond eertijds bakstenen kruisvensters hebben bevonden en erboven een natuurstenen waterlijst¹⁴ ten minste één smal venster op de verdieping was. De 70 centimeter dikke achtergevel heeft een afdekking in de vorm van een uitkragende muizetand; de linker zij(tuit)gevel wordt gedekt door een ezelsrug. De sporenkap werd oorspronkelijk door een reeks jukken met kromme benen gedragen met daarop een langsverband dat de twee bovenste haanhouten steunde. Nog in de late middeleeuwen heeft het langsverband plaats gemaakt voor een reeks tweede jukken en kwam er een vloer met kinderbalkjes op de onderste jukken te liggen, op de plaats waar de onderste haanhouten oorspronkelijk doorliepen. Andere vroege kenmerken die bij de oudste opzet horen, zijn: de spanten zijn met de sporen meegenummerd in een systeem van gesneden telmerken, de windschoren zijn boven en onder gepend en de blokkeels zijn in de spanten gepend. Ondanks jarenlange leegstand en daarmee gepaard gaande lekkages, is bij de restauratie vrij veel van deze relatief zeldzame houtconstructie bewaard gebleven.

Drie monsters ondersteunen de dendrochronologische datering. Het hout werd gekapt in de zomer of in het najaar van 1391. Vooralsnog valt deze datering niet te koppelen aan een historisch gegeven. Waarschijnlijk behoorde de vleugel tot het Heilige Geest gasthuis, waarvan de kapel aan de Brink stond en dat in de 13de eeuw door de stad was gesticht. Over de gebouwen is weinig bekend. Na 1645, toen het gasthuis werd verplaatst¹⁵, moet de vleugel in afzonderlijke delen aan partikulieren zijn verkocht. Uit die tijd dateren de scheidingsmuren, de kelder(ton)gewelven haaks op de straat.

Edam, Achterhaven 105

Dit hoekpand heeft een houtskelet en een bekleding van verticaal wagenschot tegen de zichtbare gevels, terwijl de achtergevel en de linker bouwmuur van baksteen zijn. De houten voorgevel heeft een overkragende top. Daaronder bevindt zich een centrale voordeur in een kozijn met bovenlicht waarbij het half een peerkraalversiering heeft. In de voorste vier vakken staan zogenoemde tussenbalkgebinten met daarop enkelvoudi-

Afb. 4. Edam, Achterhaven 105, pandje met houtskelet uit ca. 1530, tek. H.J. Zantkuijl 1969.

ge jukken die de flieringen en sporen dragen (afb. 4). Het achterste en meest brede vak werd vermoedelijk in de 18de eeuw tot een stenen huis met lage verdieping verbouwd.¹⁶

De houtconstructie bevat geen laat-gotische details en er is het nodige gerepareerd en in latere tijd vernieuwd. Een extra handicap vormen hier het intensieve gebruik, laatstelijk als pakhuis van een schildersbedrijf, een forse restauratie en het (ogenschijnlijk) ontbreken van telmerken. Drie van de zes monsters bleken – met enige onzekerheid – dateerbaar maar hadden geen onderlinge correlatie, hetgeen wijst op hout van verschillende herkomst. Twee daarvan ondersteunen een globale datering omstreeks 1530; één monster geeft een veldatum in het jaar 1599.¹⁷

Edam, Spui 2

Op initiatief van de eigenaar werd dit niet-beschermde gebouw met jongere voorgevel onlangs zorgvuldig uitgedeld en gerestaureerd. Op de begane grond kwam een houtskelet tevoorschijn waarvan de sleutelstukken voorzien zijn van gemenageerde peerkraal-profielen (afb. 5). Een bijzonderheid hier, is het soort telmerken dat in de driehoeken van de korbeelstellen aan het licht kwam. De nummers zijn ingehakt in de vorm van grote arabische cijfers. Van de zeven houtmonsters bleken er vier dateerbaar¹⁸, waaruit volgt dat het vellen van het hout in de winter van 1517-'18 plaatsvond en het hout skelet derhalve in 1518 moet zijn opgetrokken.

Edam, Spui 6

Achter de deftige gevel met kroonlijst uit de vroege 19de eeuw, voorzien van een driehoekig fronton en een balustrade, gaat een éénlaags pand schuil met ankerbalkgebinten over een diepte van zes vakken. Onlangs werd door P. Rosenberg van de Vereniging Hendrick de Keyser boven een kast een sleutelstuk met een laat-gotisch profiel aangetroffen, dat evenals een gesneden telmerk met richtingsteken wijst op een hogere ouderdom dan de eerder veronderstelde bouwdatum omstreeks 1600.¹⁹ Het nemen van houtmonsters was hier gecompliceerd, omdat de zolderverdieping bewoond wordt. Van de vier monsters gaf er slechts één een positieve uitslag die de eerder genoemde bevinding steunt: 1514 met een marge van ± 6 jaar wegens het ontbreken van wankant. De datering van dit pand kan samenhangen met die van Spui 2 (1518); mogelijk is er omstreeks die tijd aan deze zijde van het Spui een rijtje huizen gebouwd.

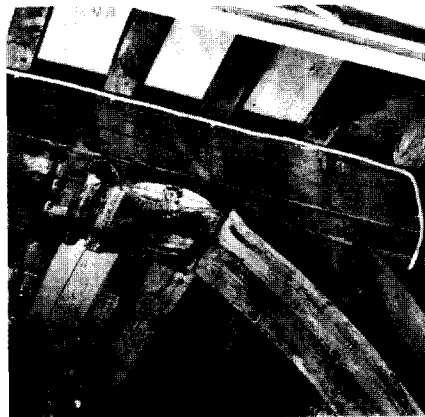

Afb. 5. Interieur uit 1518 van Spui 2 te Edam tijdens de restauratie in 1991, foto auteur 1991.

Enkhuizen, Westerstraat 76

In tegenstelling tot de onderpui behoort de topgevel van dit éénlaags pand met zolderverdieping tot de achterliggende structuur met houtskelet. De trapgevel aan de voorzijde is voorzien van spekbanden, klimmen, de pinakeltjes op gebeeldhouwde natuurstenen kraagstenen en een venster onder een korfboog in het midden (afb. 6A). Vanaf een tussenvloer in het achterste deel van het pand konden monsters uit de balken worden geboord en het houtwerk van dichtbij bekeken. De sleutelstukken met een gemenageerde peerkraal, roosjes, tand- en schulprandjes zijn laat-gotisch (afb. 6B); er komen zowel recht gehakte, als met de guts ingehakte telmerken op de houtconstructie voor.

Van de zeven monsters bleken er vijf dateerbaar, meest met de Westfaalse standaardcurve.²⁰ Dankzij de aanwezigheid van wankant bij één van de monsters valt de veldatum van het hout in het jaar 1536 of 1537.

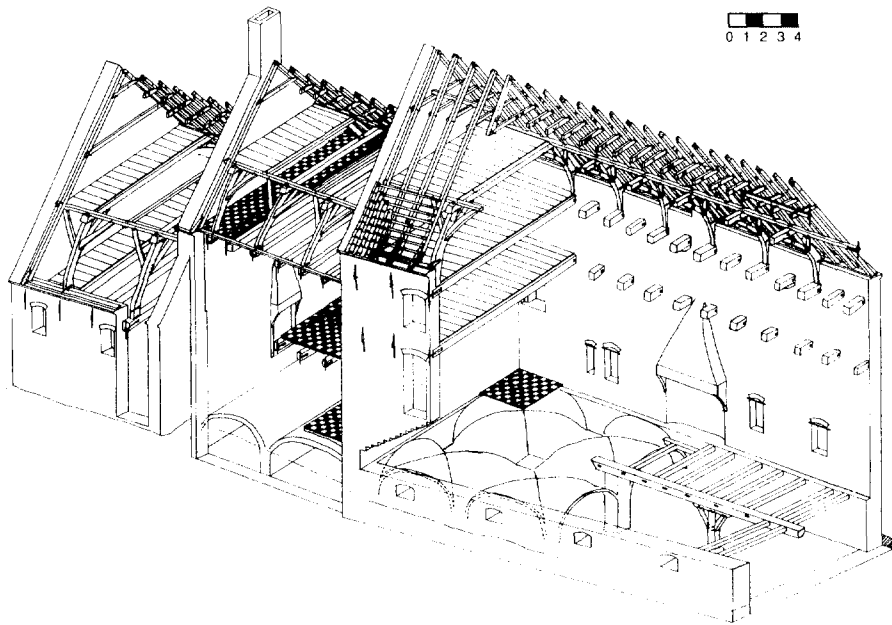

Afb. 6. Enkhuizen, Westerstraat 76, gebouwd omstreeks 1538: A. detail van de voorgevel met trappen en pinakels; B. detail van een korbeelstel met sleutelstuk, foto's RDMZ 1992.

Groningen, Hoge der A 14

Aan het Hoge der A stonden reeds vroeg grote, onderkelderde handelshuizen die in de loop der tijd in de hoogte en diepte werden uitgebreid. Tijdens de recente ingrijpende verbouwing heeft Frank van der Waard (R.U. Groningen) met enkele studenten een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Dit complex bestaat uit een onderkelderd voorhuis met verdieping, een iets lager tussenstuk dat in de 18de eeuw werd gewijzigd en een ondiep maar zeer breed verdiepingloos achterhuis met eiken balklaag uit de 16de eeuw (afb. 7). In het begin van de 19de eeuw werd dit achterhuis tot tuinkamer verbouwd en kwamen er in de tuingevel grote schuifvensters en een omlijste deur met bovenlicht.

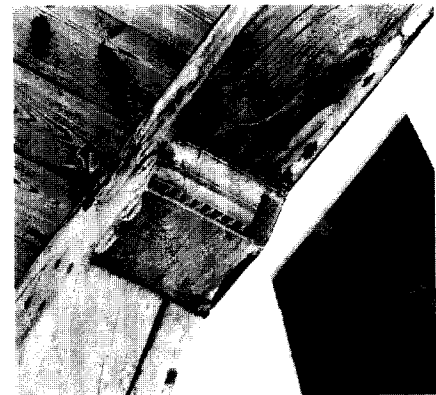
De kelder van het voorhuis is ten dele overweld maar heeft aan de voorzijde nog een enkelvoudige balklaag met een centrale draagbalk, waarschijnlijk daterend uit de eerste helft van de 14de eeuw. Uit de kap met forse sporen en enkelvoudige jukken kwam eerder één monster beschikbaar dat niet dateerbaar bleek. Dankzij aanvullend materiaal volgde in 1992 alsnog een datering van deze constructie: 1515 plus maximaal 5 jaar.

Afb. 7. Groningen, Hoge der A 14, isometrische tekening van F. van der Waard (R.U. Groningen); voorhuis met kap uit circa 1520.

Haarlem, Spaarne 108

De gevel van dit monument dagtekent uit 1637, evenals waarschijnlijk het lagere achterhuis. De constructie van het voorhuis deed vermoeden dat de kern ouder moet zijn. Bovenin heeft de kap van het voorhuis gehakte telmerken, maar op de onderste jukken werden die niet waargenomen. De datering van één houtmonster, een korbeel van het eerste juk, in het jaar 1377 wijst ontegenzeggelijk op hergebruik. Dit valt verder op te maken uit de veldatum van het hout voor de dekbalk van hetzelfde spant, dat wegens het ontbreken van spinthout een terminus post quem van na circa 1511 gaf.

Hoorn, Korenmarkt 8

Dit forse pand aan de haven heeft een hoge begane grond, inwendig korbeelstellen onder de moerbalken, een lage verdieping en een kap met spanten waarop zowel gesneden als dun gehakte telmerken voorkomen. De sleutelstukken bevatten zowel een ojief-profiel als laat-gotische roosjes en een bijzonder tandlijstje met kleine lelies (afb. 8A). Twee balken in de kap gaven een datering van respectievelijk zomer 1545 en zomer 1547. Gevoegelijk zal de bouw zich rond 1548 hebben afgespeeld. Dit monument werd reeds tot tot de oudste van Hoorn gerekend, maar ten onrechte omstreeks 1560 gedateerd.²¹ In de voorgevel zijn twee kolossale kruisvensters ter weerszijden van de a-symmetrische geplaatste ingang te zien, evenals accentueringen met

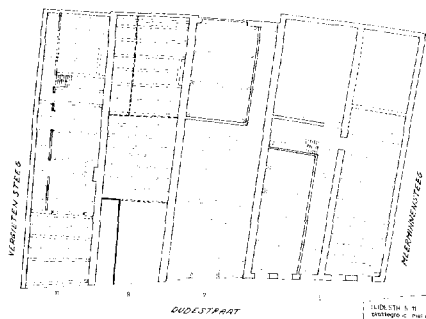
Afb. 8. Hoorn, Korenmarkt 8 uit 1548: A. sleutelstuk op de b.g., foto RDMZ 1992; B. voorgevel voor de restauratie, situatie 1949, foto G.Th. Delemarre RDMZ.

blokken natuursteen. Van de oorspronkelijke top waren tot de restauratie van 1980 alleen de aanzetten van de onderste pilaster-tjes aanwezig (afb. 8B); de rest heeft men aangevuld.

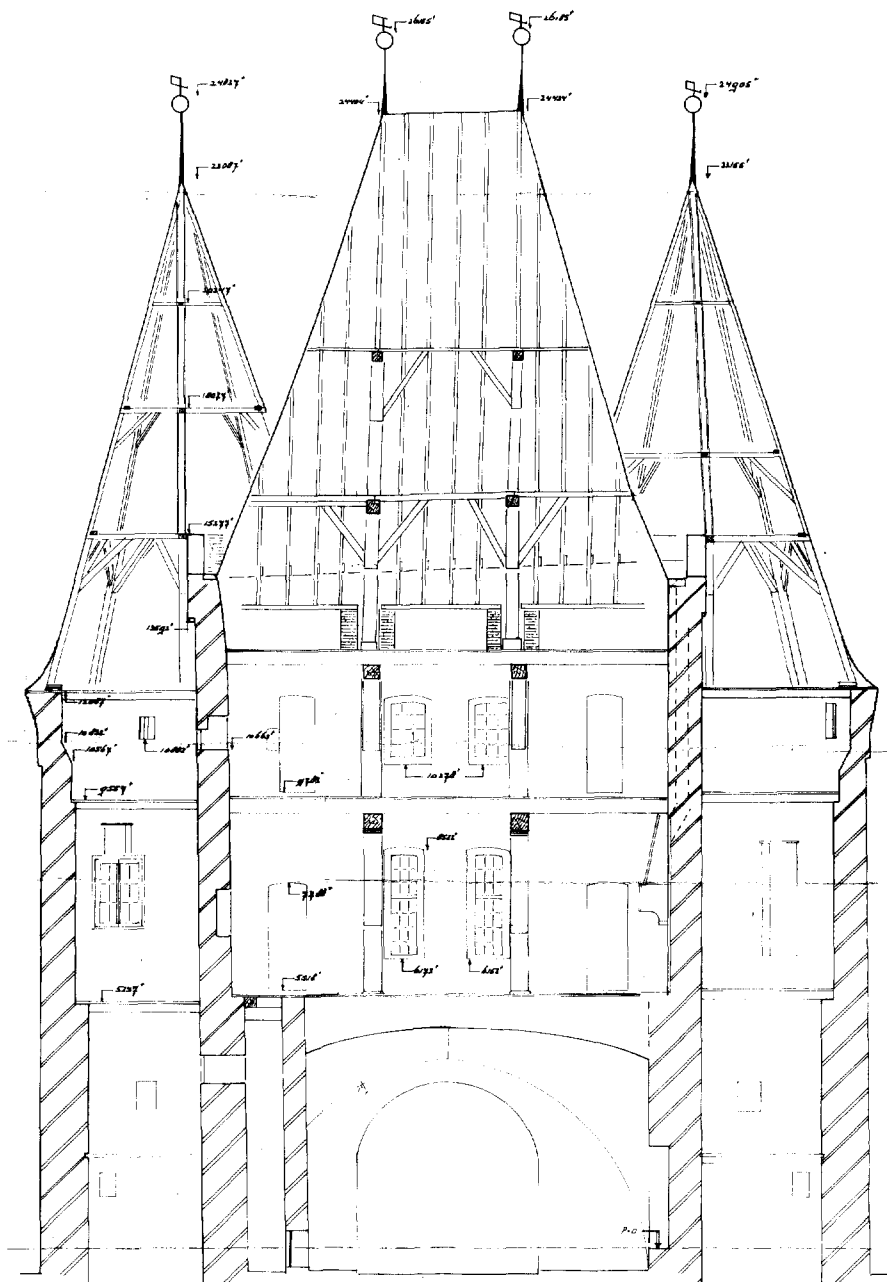
Kampen, Kok-panden, Oudestraat 5-11

Na jaren van leegstand en aftakeling waren de zogenoemde Kok-panden, Oudestraat 11 tot en met 5, in 1991 rijp om gesloopt te worden, ondanks hun beschermde status als monument. Er was niet meer dan een summiere omschrijving van 19de-eeuwse voorgevels bekend (afb. 9A). In 1990 verrichtte een Utrechtse groep vrijwilligers onder leiding van Bart Klück een globaal bouwhistorisch onderzoek. Hieruit bleek dat achter alle gevels van het blok tussen de Vergieten- en Meerminnensteeg aanzienlijke middeleeuwse bouwvolumes schuil gingen en dat men er gebouwd had met gemeenschappelijke muren (afb. 9B). Gelukkig is er vlak voor en tijdens de sloop in opdracht van de gemeente Kampen en de RDMZ een uitvoerige bouwhistorische documentatie gemaakt door Dirk Spoel uit Hattem. Zijn bevindingen worden, met de resultaten van een archeologisch onderzoek van Mieke Smit, binnen afzienbare tijd gepubliceerd.

Oudestraat 5 is een zogenaamd dubbel-pand met een breedte van 11 meter waarin alle balklagen en de onderste jukken van de kap nog aanwezig waren.²² Van de daar-

Afb. 9. Kampen, Oudestraat 11-5: A. voorgevels in december 1990, foto A.J. van der Wal RDMZ; B. plattegrond b.g. met projectie van de balken, tek. B.J.M. Klück 1990.

Afb. 10. Kampen, Koornmarktspoort, doorsnede over de kern uit ca. 1384 en (ten dele) de hoektorens die aan de veldzijde werden toegevoegd, tek. J. Mellendijk gem. Kampen 1988.

uit genomen zes houtmonsters droegen er vijf bij tot een datering van het vellen van het hout in de winter van 1498 op 1499.

Oudstraat 7 had een herkenbare, middeleeuwse voor- en achterindeling en balklagen met dubbele peerkraalconsole's. Van het voorste gedeelte kon één moerbalk van boven de begane grond gedateerd worden: 1455 ± 5 jaar. Monsters uit twee moerbalken in het achterste deel kwamen vroeger uit: 1425 ± 7 jaar.

Een soortgelijke indeling toonde ook **Oudestraat 9** waarvan het hout uit het voorhuis

helaas niet dateerbaar bleek. Drie moerbalken boven de begane grond van het achterhuis gaven dankzij de Westfaalse standaardcurve een datering in of omstreeks het jaar 1516.

Oudestraat 11 was oorspronkelijk slechts één bouwlaag hoog en werd in de 17de eeuw verhoogd. De oudere eiken balken van het voor- en achterhuis waren boven de begane grond nog aanwezig. Slechts die van het achterhuis leverden twee dateringen op met een verschil: 1477 ± 4 jaar en 1487 ± 4 jaar. Deze balklaag zal derhalve omstreeks 1485-1490 zijn aangebracht.

Kampen, Koornmarktspoort

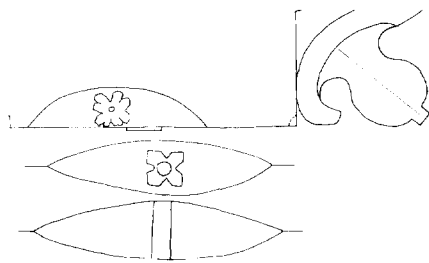
Er zijn verschillende meningen over de bouwdatum en over de bouwgeschiedenis van de Koornmarktspoort (afb. 10). Fehrmann suggereert dat de poort reeds in 1313 genoemd werd en omstreeks 1380 aan de IJsselzijde de ronde torens toegevoegd kreeg.²³ Janse en Van Straalen menen dat de poort tegelijk met de ommuring van de bovenstad – omstreeks 1337 – is gebouwd en dat beide ronde torens eveneens later zijn toegevoegd.²⁴

In 1987 namen we in de poort een groot aantal houtmonsters. Daarbij bleek dat het hout van de ronde torenspitsen grove jaar-ringen had en dat de kans op een datering zeer klein was. Monsters uit de kap op de kern van de poort – volgens Janse en Van Straalen gaat het om een originele constructie – bleken evenmin dateerbaar. De datering van een aantal daar onderliggende vloerbalken tonen dat de poort in de 17de eeuw ingrijpend is verbouwd. De zuidelijke en noordelijke moerbalk boven de tweede verdieping leverden namelijk een datering omstreeks 1638 op; de oostelijke 'kinderbalk' boven de eerste verdieping gaf een datering omstreeks 1682. Slechts één korbeel aan de zuidoost-zijde op de verdieping gaf een datering die met de bouwtijd te maken kan hebben: 1383 of kort daarna.

De bouwhistoricus D. Spoel uit Hattem legt momenteel bouwsporen en andere wetenswaardigheden vast. De ronde torens blijken grotendeels in verband te zijn gemetseld met de hogere kern van de poort; op beide delen komen vergelijkbare details aan de weergangen voor. Pas later metselde men op de ronde torens overkravingsconstructies om de huidige, veelhoekige spitsen te dragen.

Leeuwarden, Over de kelders 11

Op de verdieping van dit ten dele onderkelderde huis aan de gracht kwam in 1991 een houtskelet met acht balkvakken tevoorschijn waarvan een aantal muurstijlen en

Afb. 11. Leeuwarden, Over de kelders 11, sleutelstuk met peerkraal en verschillende versieringen op de afschuiningen aan de onderzijde, tek. auteur 1991.

sleutelstukken bewaard was. Het belang van de ruimte kan enigermate afgelezen worden aan de versierde sleutelstukken (afb. 11) en de aanwezigheid van spreidsele dat in sleuven op de kinderbalkjes rust.²⁵ Eén plak van een muurstijl leverde een datering van 1521 ± 7 jaar.

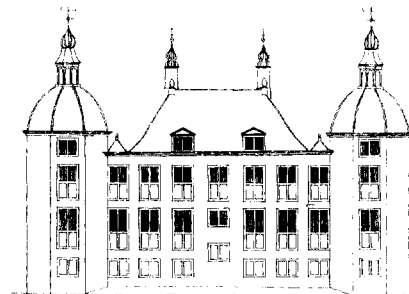
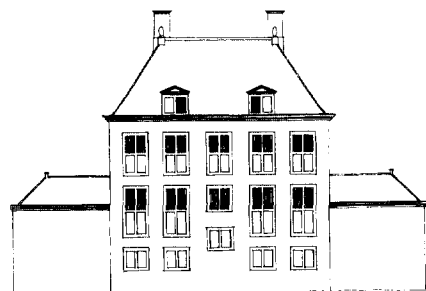
Losser, Denekampdijk 50, boerderij Kraesgesberg

De geschiedenis van erve Kraesgenberg gaat ten minste terug tot 1475 toen de plaats onder 'Kragenborg' in het schattingsregister van Twente werd genoemd.²⁶ De landerijen grenzen voor een deel aan de rijksgrens. De karakteristieke, door bomen omgeven huisplaats maakt deel uit van een reeks oude boerderijen langs de Dinkel. Binnen de plattegrond van de met sloop bedreigde boerderij tekenden zich een stal- en een woongedeelte af. De buitenmuren en het woongedeelte dateren volgens een jaartal in de voorgevel uit 1903. De stal telt zeven balkvakken oftewel zes eiken gebinten die qua grootte en detaillering verraden aanzienlijk ouder dan de muren te zijn. Hoewel het woongedeelte iets smaller is dan de stal, horen die bouwdeelen constructief gezien bij elkaar. Dit valt af te lezen uit de gesneden telmerken die niet per gebint maar tegengesteld, per wand een oplopende nummering tonen. Een soortgelijke nummering komt onder de gebintplaten bij de bevestiging van de windschoren voor. De gebinten zijn van het type 'Dachbalken' die in Nederland nauwelijks, maar in Duitsland algemeen bekend zijn.²⁷

Het hout voor de gebinten van de Kraesgenberg is gekapt in 1610 en 1611. Ook de eiken sporenkap hoort bij deze periode. In 1610 was het onbewoonde erve 'Crassenberg' in het bezit van de Kettelers, pandheren van het slot Lage in het graafschap Bentheim. Waarschijnlijk is het deze eigenaar geweest, die de hoeve in deze vorm nieuw leven inblies en misschien verklaart zijn Duitse achtergrond ook de aanwezigheid van de Dachbalken.

Oegstgeest, Huis Endegeest

Op de strandwal ten zuiden van het dorp verscheen in de 17de eeuw een adellijk huis ter plaatse van een middeleeuws kasteel. Uit het onderzoek van de Leidse bouwhistoricus Jan Dröge bleek al spoedig dat aan de kubische kern van het complex pas later de flankerende, achzijdige torens met hun aansluitingen waren toegevoegd (afb. 12). De vloerbalken van de kern zijn alle van eiken; de kappen van grenen. De kromme sporen van de kunstig geconstrueerde kappen op de torens zijn eveneens van eiken; de daarop geplaatste lantaarns – die als schoorstenen dienst deden – bleken

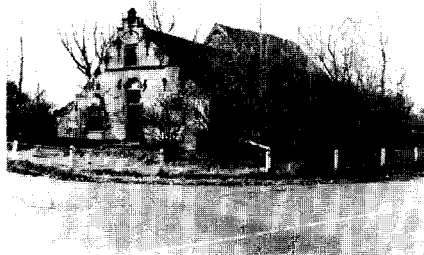

Afb. 12. Oegstgeest, huis Endegeest: A. reconstructie van de eerste opzet van 1647; B. de uitbreiding met de hoektorens die omstreeks 1652 tot stand kwam, tek. J. Dröge, Leiden 1992.

van grenen te zijn en oorspronkelijk met lood bekleed. Boven in de westelijke toren bevindt zich een eiken ribgewelf tegen een constructie van korbeelstellen met gehakte telmerken. De vormgeving van de gewelfribben zou in de gotiek thuis kunnen horen. De recente, nogal ingrijpende verbouwing, die onder andere gepaard ging met doorbraken voor een liftschacht, zorgde voor een flink aantal plakken hout. Het hout voor de vloerbalken in de kern is in de winter van 1646 op 1647 geveld en naar verwachting op z'n vroegst in het voorjaar van 1647 toegepast. Het hout ten behoeve van de kap op de oostoren werd in het najaar of de winter van 1651 geveld. Wegens het ontbreken van wankant op de monsters uit de westoren volgt daar een datering: 1647 ± 6 jaar, waarschijnlijk evenals de oostoren omstreeks het voorjaar van 1652 tot stand gebracht. Hieruit volgt dat de 'modernisering', dat wil zeggen de toevoeging van de hoektorens slechts vijf jaar na de oprichting van de kern plaatsvond.

Ouddorp, Bosweg 2, 't Blauwe Huys

Achter de bakstenen tuitgevel met jaartalankers 1659 staat in deze -onlangs geres-taureerde- boerderij een reeks eikehouten ankerbalkgebinten (afb. 13). Architect A. van der Zwan uit Middelharnis veronderstelde terecht dat de gebinten wel eens ouder dan de voorgevel konden zijn. Voor de balken gebruikte men relatief jonge bomen met dunne jaarringen, mogelijk afkomstig

Afb. 13. Ouddorp, Bosweg 2, voorlopig de oudste boerderij in Holland uit ca. 1455, foto G. Dukker RDMZ 1969.

van de schrale zandgrond in de directe omgeving. Slechts één houtmonster gaf een verrassend vroege datering: 1454 plus eventueel maximaal 3 jaar.

Utrecht, Duitse Huis

In 1346 verkocht de Utrechtse bisschop Jan van Arkel in de Springwijk grond aan de Duitse orde die daar veilig binnen de stadsmuren een nieuw convent kon bouwen.²⁸ Volgens een kroniek werd op woensdag 2 mei 1347 met de bouw begonnen en na elf jaar 'wast al volmaect binnen ende buiten...'

Het ommuurde complex was tot voor kort militair hospitaal (afb. 14). In voorbereiding op de restauratie vindt momenteel een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek plaats onder auspiciën van B.J.M. Klück van de gemeente Utrecht. Aan de hand van bouwkundige details vermoedde men reeds dat het grote, centrale zaalgebouw met verdieping tot de oudste opzet behoorde. Uit het westelijke gedeelte van de kap, oorspronkelijk voorzien van een houten tongewelf, bleken vier houtmonsters een datering van najaar of winter 1347 te steunen. De bouw van deze vleugel hangt derhalve duidelijk samen met de start van de bouw, direct na de komst van de hospitaalridders aan de Springweg.

Afb. 14. Utrecht, binnenplaats van het Duitse huis. Links het zaalgebouw uit ca. 1348, in het midden de eetzaal uit 1475 en rechts de woning van de commandeur uit hetzelfde jaar, foto G.Th. Delemarre RDMZ 1950.

Haaks op en grenzend aan de Springweg staat een vleugel waarvan de kapconstructie gehakte telmerken draagt.²⁹ De houtmonsters uit die kapconstructie gaven een niet al te sterke indicatie voor het jaar 1474. Onder de zolderdragende moerbalken vonden de onderzoekers enkele consoles met kunstig gesneden engelen. Stijlistische vergelijking van de engelen en een historische vermelding, dat in 1475 een kamer voor de commandeur werd gebouwd³⁰, geven aan de dendrochronologische datering echter meer zekerheid. Helaas lukte de dendrochronologische datering van de aangrenzende, volgens historische bronnen eveneens in 1475 verbouwde eetzaal niet. Ten zuiden van de hoofd vleugel bevindt zich verder een aanbouw waarvan de kaspanten andersoortige gehakte telmerken dragen³¹ en waarvan vier houtmonsters een datering ondersteunen in het najaar of de winter van 1557.

Utrecht, Mariaplaats 22, spiltrap

Eertijds hoorde dit op een binnenterrein gesitueerde claustrale huis tot de immuniteit van St. Marie. Uit een ouder conglomeraat groeide in de 16de eeuw een complex huis met een L-vormige plattegrond waarbij in de binnenhoek een traptoren verrees. Hier bouwde men een eikehouten spiltrap in een vierkante traptoren waarvan de voorgevel in (kruis)verband werd gemetseld met één vleugel van de L. Bij de traptoren kwam een representatieve ingangspartij in renaissance-vormen tot stand en boven de vensters in de voornoemde gevel verschenen driehoekige frontons. Uit een gecombineerd historisch en bouwhistorisch onderzoek door Martin de Bruijn en Bart Klück kwam de bouwheer naar voren die hier tussen 1538 en 1550 gewoond moet hebben.³² Het probleem van zorgvuldig afgewerkte panelen voor schilderijen, meubels, beeldhouwwerk en ook spiltrappen is, dat de maker kwaliteit wilde afleveren. Hierbij pastte de aanwezigheid van spinthout -het zachte, buitenste deel van de stam- niet. Van de vijf monsters uit de spiltrap en diens omgeving genomen, bleken er drie dateerbaar, helaas enkel in de vorm van een terminus post quem van na circa 1530.

Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de Hoofden

Dit gebouw met L-vormige plattegrond is gelegen op een terrein achter de gevelwanden van de Goudsteeg en de Praubstraat. Dankzij een akte van de Vereniging Vrienden van de Stadskern Zwolle en een positief reageren van gemeente en rijk werd het gebouw niet gesloopt maar gerestaureerd.³³ In de enige kamer met een kruisvenster (op de begane grond) bevonden zich gebeeld-

Afb. 15. Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de hoofden uit 1464 bij het begin van de restauratie in maart 1974, foto G. Berends RDMZ.

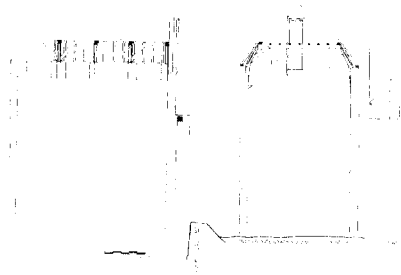
houwde consoles die helaas met de vorige eigenaar zijn vertrokken. Het houtsnijwerk, met figuren die balderollen dragen, is van uitzonderlijke kwaliteit. Enkele decennia geleden is de oorspronkelijke polychromie echter door dezelfde eigenaar grotendeels verwijderd.³³

Het hout van de kapconstructie (afb. 15) op de hoofd vleugel werd in het jaar 1464 geveld. De naar de Goudsteeg toegekeerde poot van de L is duidelijk later tegen het pand gebouwd³⁴ maar de datering van hout hieruit is nog onzeker.

Zwolle, Oude Vismarkt 40, 'Cleyne Camer' Hof van Ittersum

Tussen Roloff van Ittersum, eigenaar van een aanzienlijk complex en het ernaast gelegen klooster Bethlehem kwam op 5 september 1397 een akte tot stand.³⁵ De kloosterlingen wilden op een afstand van twee en een halve voet een muur bouwen die onder de vensters van de aangrenzende 'zael' van Roloff bleef. Volgens de akte mocht Roloff zijn glasvensters aan deze zijde behouden, zelfs luchtopeningen onder de zoldering maken, maar moest hij de luikopeningen dicht metselen. Tot op de dag van vandaag zijn in de Cleyne Camer – in het verlengde van de Zael – geheel dichtgemetselde kloostervensters te zien die aan de beschrijving voldoen (afb. 16). Hoewel de vloerniveau's verschillen, lijken de in de akte genoemde Cleyne Camer en Zael gelijktijdig te zijn gebouwd, gezien de oorspronkelijke doorgangen in de scheidingsmuur. In tegenstelling tot de 9,5 meter brede Zael, heeft de 7,5 meter brede Cleyne Camer geen korbeelstellen maar consoles. Het keldergewelf van de Cleyne Camer is enkele decennia geleden gesloopt maar van de balklagen en de kap is het nodige bewaard gebleven.³⁶

Onder het vernieuwde, afgeknotte dak van de Cleyne Camer, thans achterhuis van Oude Vismarkt 40, bevinden zich nog wel de oude spantjucken. Hoewel die onafhankelijk van de sporen zijn genummerd, vertonen ze verder relatief vroege kenmerken, zoals windschoren die boven en onder zijn

Afb. 16. Zwolle, Oude Vismarkt 40, dwars- en langsdoorsnede van de Cleyne Camer van de Hof van Ittersum, gebouwd omstreeks 1384, tek. auteur 1978.

gepend en blokkeeltjes die in de jukbenen zijn gepend. Dit laatste verschijnsel kennen we overigens ook in een andere vleugel van het complex uit 1431 ± 6 jaar.³⁷ Het hout voor de kap van de Cleyne Camer werd geveld in 1382 en 1383.

Samenvatting

De dendrochronologische dateringen zijn steeds gerelateerd aan bestaande historische en kunsthistorische informatie over de gebouwen. Soms worden daarvan pas later gegevens gevonden, zoals over het kasteel Rechteren te Dalfsen waarvan het hoofdhuis dendrochronologisch eerder in 1505 werd gedateerd. Deze bouwdatum lijkt nu samen te hangen met een gedwongen verhuizing van de kasteelheer. Uit dendrochronologische dateringen in de stad Utrecht kwam opnieuw naar voren dat met de guts ingehakte telmerken daar, evenals in Zuid-Holland, reeds in het derde kwart van de 15de eeuw verwacht mogen worden. Het nemen en prepareren van houtmonsters ging steeds uit van de RDMZ te Zeist; bij het meten van de ringen en het dateren waren ook andere personen en instanties betrokken. Een aantal van de dateringen vond plaats op verzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser die dit jaar het eerste deel publiceert van het herziene boek 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800', in 1969 geschreven door Meischke en Zantkuijl.

Noten

- 1 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', in: Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19. Andere dateringen van dezelfde auteur zijn te vinden in: Bulletin KNOB 1987, 85-89; Bulletin KNOB 1988, 71-73; Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19-26; Bulletin KNOB 1992, 27-35.
- 2 C.A. van Kalveen, Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520, Groningen 1974, 224; zie ook: A.J. Mensema, Kasteel Rechteren, Zwolle 1991, 59.
- 3 Van Kalveen (noot 2), 228.
- 4 G.A. Zwolle, regest 16 november 1503; zie ook R.A. Overijssel, Archief van het Huis Almelo, inv. nr. 4650.
- 5 Namelijk Spui 2 (1517-'18) en Grote Kerkstraat 23 te Edam (1567). In het laatstgenoemde pand heeft men de cijfers aan de straatzijde voorzien van een extra ingehakt gaatje, bij wijze van richtingsteken. Het fenomeen was in Noord-Holland al eerder bekend, zie: H. Janse, Houten kappen in Nederland 1000 - 1940, Delft 1989, 54; opmerkelijk is, dat de vroegste voorbeelden van ingehakte arabische cijfers, namelijk die op de vieringstoren van de Haarlemse St. Bavo (1519-'20) evenals onderdelen in de bekroning van de Speeltoren in Edam (XVIa) zeer waarschijnlijk door één of meer Edammer timmerlieden werden aangebracht
- 6 Janse (noot 5), 29-62.
- 7 De Vries 1992 (noot 1), 27.
- 8 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, Het Nederlandse woonhuis van 1300 - 1800, Haarlem 1969, 206-207.
- 9 Te weten dekbalk ///, korbeel //// en spantbeen //; voor dekbalk >>>> noteerden we een datering in het jaar 1537, hetgeen niet verbaast, omdat hier tevens een ander merk (Y) op de onderkant staat.
- 10 Op twee plaatsen staat een gesneden V met daar doorheen een streep. Die streep is een type richtingsteken dat wel vaker voorkomt in Twente.
- 11 Peter Don, Voorne-Putten, Zwolle 1992, 323-324.
- 12 Zowel recht als in de vorm van C-tjes.
- 13 In een niet-gepubliceerd rapport.
- 14 Het is mogelijk dat de natuurstenen waterlijst later is aangebracht, evenals enkele natuurstenen onderdelen van de vensters op de b.g.
- 15 R. Schuiling, 'Deventer', in: Overijssel, Deventer 1931, 606.
- 16 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 134-136.
- 17 Resp. de dekbalk van het eerste juk met enkel een spintgrens, de fliering aan de zijde van de Breestraat zonder spint; de dekbalk van het derde juk.
- 18 Moerbalk 3, moerbalk 2, stijl 4 (links) en korbeel 4 (rechts).
- 19 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 136-137.
- 20 Te weten moerbalk ((((((, muurstijl ((((((, muurstijl ((((((, korbeel en moerbalk ((((((.
- 21 P. Don, Kunstreisboek Noord-Holland, 1987, 341.
- 22 Een doorsnede van dit pand staat reeds afgebeeld bij: D.J. de Vries, 'Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk', Bull. KNOB 1992, 55; volgens Spoel waren hier niet twee maar drie jukken boven elkaar.
- 23 C.N. Fehrmann, Kampen vroeger en nu, Bussum 1972, 131.
- 24 H. Janse en Th. van Straalen, Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen, Zaltbommel 1974, 158.
- 25 De kinderbalken meten 8 x 8 cm, 15 vakken op een breedte van 5,05 meter; de moerbalken zijn 24-28 centimeter vierkant met tussen de korbeelstellen kleinere, eiken tussenbalken die mogelijk later zijn toegevoegd.
- 26 Ontleend aan een geschiedkundig overzicht door de Historische Kring Losser. Na de markerverdeling van 1853 was het erf 75 hectare groot, tegenwoordig nog 38 ha.
- 27 Dergelijke (secundair verwerkte) dachbalken vonden opnieuw toepassing als ankerbalkgebinten in een boerderij uit Beltrum, thans in het Ned. Openluchtmuseum te Arnhem, dendrochronologisch gedateerd in 1528 (zie De Vries 1990 (noot 1), 19) en een schuur op de grens in de gemeente Losser, daterend omstreeks 1509). Een tweede voorbeeld van een gaaf dachbalkengebint werd in 1973 opgemeten in een monument aan de Holthema (destijds E 18) te Gramsbergen.
- 28 C.A. Rutgers, Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht, Groningen 1970, 195.
- 29 Gaatjes aan de ene zijde, halve maantjes aan de andere kant.
- 30 Kroniek Johan van Drommelen, vriendelijke mededeling van B.J.M. Klück.
- 31 Aan één kant met een rechte steekbeitel aangebracht, de andere zijde bevat gegutste gaatjes.
- 32 Zie B.J.M. Klück, 'Mariaplaats 22' in de Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1991/1992.
- 33 Th.G. Verlaan, Gert Oostingh, Pieter Lettinga, Op de bres voor Zwolle. De strijd van de Vrienden van de Stadskern, Zwolle 1992, 112-121.
- 34 Let wel, met het oog op de aanstaande sloop, het gebrek aan belangstelling door de overheid, het niet vermeld staan van het pand op de rijks-monumentenlijst en de modieuze voorkeur voor blank eikehout moet de handelwijze van de eigenaar, verffabrikant Van Wijhe, in de juiste context worden geplaatst.
- 34 Gelet op het doorlopen van de daksporen bij de aansluiting op de kern en de vensters van de kern die nu binnen de aanbouw liggen.
- 35 F.C. Berkenvelder, Zwolse Regesten I, Zwolle 1980, 340.
- 36 Zie ook: Meischke en Zantkuijl (noot 8), 374-378.
- 37 De Vries 1990 (noot 1), 26.